

प्रकरण ४ - गायन

१. शास्त्रीय संगीत

भारतीय शास्त्रीय संगीताला फार मोठी प्राचीन परंपरा आहे. गायन, वादन व नृत्य या संगीतातल्या तीनही क्षेत्रात अभिजात शास्त्रीय संगीतातील अनेक कलाप्रकार आपल्याला पाहावयास मिळतात. त्यापैकी शास्त्रीय गायनाविषयी माहिती पाहणार आहोत.

‘गायनं पंचमो वेदः’ गायनाला पाचवा वेद मानले जाते. भारतीय शास्त्रीय संगीत हे प्रामुख्याने दोन भागात विभागलेले आहे. उत्तर हिंदुस्थानी संगीत व कर्नाटक संगीत म्हणजे ज्या संगीताला शास्त्राचा, नियमांचा आधार आहे अशा संगीताचा मुख्यत्वे समावेश आहे. उत्तर हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीताचा विचार करत असताना त्यामध्ये वर्तमानातील प्रचलित अनेक गीत प्रकार आपल्याला पाहावयास मिळतात. त्यामध्ये धृपद, धमार, ख्याल, तराणा, चतरंग, त्रिवट असे वैविध्यपूर्ण प्रकार आहेत.

यामधील धृपद, धमार या कलाप्रकारांची माहिती खालील प्रमाणे.

१.१ धृपद

धृपद किंवा ध्रुवपद या शब्दातच ध्रुवाप्रमाणे अढळ असा अर्थ अभिप्रेत आहे. धृपद हा भारतीय संगीतातील प्राचीन गीतप्रकार आहे. भरताच्या नाट्यशास्त्रात नाट्य प्रसंगी ध्रुवगीतांचे गायन केले जात असे, त्याचेच परिवर्तीत स्वरूप म्हणजे धृपद गीत होय.

पंधराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात प्रथमतः ग्वाल्हेरचे राजे मानसिंह तोमर यांनी धृपद गायकीचा आविष्कार केल्याचे मानले जाते.

राजा मानसिंह तोमर

धृपद गायनाची वैशिष्ट्ये :

धृपद एक जोरदार तसेच मर्दानी गान प्रकार आहे, याची रचना शांत व गंभीर स्वरूपाची असते. प्रामुख्याने ध्रुपद गायन हे गंभीर प्रकृतीच्या रागामध्ये मोठ्या प्रमाणात केले जाते. यातील काव्याची रचना वीर व शांत रसाला पोषक असते. ध्रुपदाच्या रचनेमध्ये ईश्वराची, राजाची स्तुती, ऋतुंचे, निसर्गाचे वर्णन, रामकृष्णाच्या कथा, सूर्योपासना अशी अनेक वर्णने आढळतात. यादृष्टीने धृपदाचे काव्य भक्तीयुक्त, स्तुतीपर व उपदेशात्मक स्वरूपाचे असते.

धृपदाच्या रचना हिंदी, उर्दू व ब्रज भाषेमध्ये प्रामुख्याने केल्या जातात. यात स्थायी, अंतरा, संचारी व अभोग असे चार भाग असतात. वर्तमानकाळामध्ये स्थायी व अंतरा या दोन भागात हा गीत प्रकार गायला जातो.

धृपद गायनाची पद्धत

धृपद गायनाची सुरुवात नोम् तोम् पद्धतीच्या आलापीने केली जाते. मंद्र, मध्य व तार अशा तिन्ही सप्तकात रागाची बढत केली जाते व आलापीनंतर बंदीश गायली जाते. टुप्पट, तिप्पट, चौपट शिवाय विविध लयकारीचा आविष्कार यामध्ये केला जातो. धृपद गायनाच्या संगतीसाठी पखवाज या वाद्यांचा उपयोग केला जातो.

धृपद विशेष करून चौताल, सुलताल, तेवरा इत्यादी तालांत गायले जाते.

१.२ धमार

धमार ही भारतीय शास्त्रीय संगीतातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण गायन शैली आहे. या गीत प्रकाराला शेकडो वर्षांची परंपरा आहे.

धमार गायनाची वैशिष्ट्ये :

‘धमार’ हा जोरकस गीत प्रकार असला तरी धृपदाइतका गंभीर पणा यात नाही. या गीत प्रकारात कृष्णाच्या रासलीला, विविध सणोत्सवाचे वर्णन, होळीचे

वर्णन, रंग, पिचकारी, अंगावर गुलाल उधळणे, तोंडाला रंग लावणे, गोपिकांची कृष्णाशी लटकी भांडणे अशा विविध कथांचे वर्णन ही धमार गायनाची विशेषता आहे.

‘धमार’ चे काव्य हे हिंदी व ब्रजभाषेमध्ये रचलेले असते. प्रचलित गीतप्रकारात स्थायी व अंतरा अशा दोन भागांत हे गीत गायले जाते. धमार गायनाची सुरुवात नोमतोम् पद्धतीच्या आलीपीने केली जाते व त्यानंतर बंदीश गायली जाते. धमार गायन प्रकारामध्ये बोल आलापाला जास्त महत्त्व असते, त्याच बरोबर गमकयुक्त बोलताना हे या गीत प्रकाराचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

गायनाची पद्धत :

‘धमार’ हा गीत प्रकार धमार या चौदा मात्रांच्या तालातच गायला जातो. लयीचे विविध प्रकार व बोल तानांच्या अंगाने गायन हे या गीतप्रकाराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. यात दुगुन, तिगुन, चौगुन व आडलयीमध्ये गायन केले जाते. अतिशय हिशोबी व गणिती पद्धतीने यामध्ये प्रस्तुती केली जाते. या गीत प्रकाराला तंबोरा व पखवाज या वाद्याची संगती असते.

२ सुगम संगीत

भारतीय संगीत हे विविधतेने नटलेले आहे. शास्त्रीय, उपशास्त्रीय, सुगम अशा कलाप्रकारांमध्ये वर्तमानस्थितीत सुगम संगीत अग्रस्थानी आहे. सहजरित्या जो गानप्रकार गायला जातो त्याला सर्वसाधारणपणे सुगम संगीत असे संबोधले जाते. यालाच शब्दप्रधान किंवा भावसंगीत असेही म्हटले जाते.

सुगम संगीतात प्रामुख्याने भावगीत, भक्तीगीत, चित्रपटगीत इत्यादी प्रकारांचा समावेश होतो. यात रागाचे बंधन नसते. स्वर, लय आणि शब्द यांचा योग्य मेळ बसणे हे यात महत्त्वाचे मानले जाते. विविध चालींची काव्यानुरूप स्वरतालबद्ध गीते यामध्ये असतात व त्या काव्यातील भाव योग्य रितीने दाखवायचा असतो म्हणून याला भावसंगीत असेही म्हणतात.

सुगम संगीतात भारतीय व पाश्चात्य वाद्यांचाही यथा योग्य उपयोग केला जातो. गीतकार, संगीतकार, गायक, वादक अशा अनेकांचा सहभाग यामध्ये असतो.

वर्तमानामध्ये सुगम संगीताचा प्रसार व लोकप्रियता वाढल्यामुळे सुगम संगीताचे स्वतंत्र शास्त्र बनू पाहात आहे.

२.१ भजन

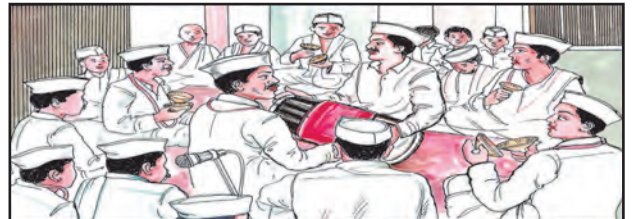
भजन हा सुगम संगीतातील एक गीतप्रकार आहे. ईश्वर स्तुती, आराधना हे भजनांचे काव्यविषय असतात. काही भजनाच्या रचना रागांवर आधारित असतात. त्यात आवश्यकतेनुसार आलाप तानांचाही प्रयोग केला जातो. काही वेळा भजन गाताना जाणीवपूर्वक इतर रागांचे मिश्रण केले जाते. त्यामुळे भजनाची रंजकता वाढण्यास मदत होते. भजने ही भक्तिरसपूर्ण असतात. यातील शब्दरचना ह्या आळवून गायल्या जातात. तसेच कण, मींड, मुर्की, खटका यांचाही उपयोग भजन गायनात केला जातो.

रागांवर आधारित भजने ही केरवा, दादरा, भजनी ठेका, धुमाळी, अद्धा, तीनताल या तालांसह आणखी काही तालांमध्ये गायली जातात. गीताच्या शेवटच्या ओळीत भजनाच्या रचनाकाराचे नाव ओळीत गुंफलेले असते. त्यावरून भजन कोणत्या संतांचे आहे हे चटकन लक्षात येते. भजन हा प्रकार अभंगाच्या रूपातही प्रसिद्ध आहे. अनेक संतांनी लिहिलेले अभंग हे विविध रागांमध्ये चाली बांधून गायलेले आहेत. रंजकतेच्या दृष्टीने आलाप तानांचा प्रयोग यांतही केला जातो.

भजनांमध्ये साथीसाठी लागणाऱ्या वाद्यांमध्ये प्रामुख्याने संवादिनी (हार्मोनियम), तबला, पखवाज, मंजिरी(टाळ), चिपळ्या, वीणा यांचा वापर केला जातो.

भजने ही वैयक्तिक किंवा सामूहिक पद्धतीने गायली जातात.

- भक्तिसंप्रदायामध्ये भजनाच्या विविध शैली अस्तित्वात आहेत. वारकरी भजन, चक्री भजन, खंजिरी भजन या शैलींमध्ये समूहाने भजन गायले जाते.
- मध्य प्रदेश व उत्तर प्रदेशात निर्गुणी भजन गायले जाते.

२.२ भावगीत

शब्दांच्या माध्यमातून केलेला भावभावनांचा उत्कट स्वराविष्कार म्हणजे भावगीत.

ज्या गीतातून आनंद, दुःख, वात्सल्य, प्रेम, करुणा इत्यादी भावना व्यक्त होतात त्या गीताला 'भावगीत' असे म्हणतात. भावगीत हा शब्दप्रधान गीत प्रकार आहे. भावगीतात स्वर, लय यांबरोबर शब्द आणि काव्य हे घटकही तितकेच महत्त्वाचे असतात. कवी काव्यरचना करतो, त्यातील भावना लक्षात घेऊन संगीत दिग्दर्शक त्या काव्याला स्वरबद्ध करतो म्हणजे चाल लावतो आणि गायक/गायिका गीतातील भाव लक्षात घेऊन त्याचे गायन करतात. वादक साथीदार गीताला उठाव येण्यासाठी संगीत संयोजकाच्या सूचनेनुसार वादन करतात. म्हणून भावगीताच्या यशापयशामध्ये कवी, संगीतकार, गायक/गायिका, वादक या सर्वांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. भावपूर्ण काव्याची निर्मिती करणाऱ्यांमध्ये ग.दि. माडगूळकर, मंगेश पाडगावकर, शांता शेळके, इंदिरा संत, शांताराम नांदगांवकर, जगदीश खेबुडकर, सुधीर मोघे, प्रवीण दवणे अशी नावे उल्लेखनीय आहेत. तसेच संगीतकार गजानन वाटवे, श्रीनिवास खळे, सुधीर फडके, दशरथ पुजारी, वसंत पवार, वसंत देसाई, वसंत प्रभू, यशवंत देव, अरूण पौडवाल इत्यादींनी अनेक भावगीतांना स्वरबद्ध केले आहे.

ब्रिटिशांच्या आगमनाबरोबर त्यांच्या साहित्याचाही प्रभाव भारतीय साहित्यावर पडला. महाराष्ट्रामध्ये या काव्यगायन प्रकाराला 'भावगीत' असे नाव सर्वप्रथम 'रविकिरण' मंडळाने दिले. दत्तकवी यांनी आपल्या कविता सर्वप्रथम संवादिनी (हार्मोनियम), सतार व तबला

यांच्या साथीने सादर केल्या. त्यापुढे प्रभात कंपनीने काव्य गायनावर एक बोलपटही काढला. सुरुवातीच्या काळात पारंपरिक चीजा व नाट्य गीताच्या चालींवर काव्य गायन केले जात असे.

आकाशवाणी व दूरचित्रवाणीवरील विविध वाहिन्यांवरून, प्रसारमाध्यमांतील विविध कार्यक्रमांतून, स्पर्धामधून भावगीतांचा खूप प्रसार झाला. सुमारे सत्तरऐंशी वर्षांपासून महाराष्ट्रात सुरू झालेली ही भावगीतांची परंपरा कालानुरूप बदल होत होत आजही तेवढ्याच समृद्धपणे सुरू आहे.

२.३ लोकगीत

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतामध्ये अनेक प्रांत आहेत. प्रत्येक प्रांताची भाषाही निराळी आहे. प्रत्येक प्रांतानुसार रूढी परंपरा वेगळ्या आहेत. आपल्या इतिहासाला समृद्ध आणि सांस्कृतिक वारसा आहे. मनोरंजन ही मानवाची स्वाभाविक वृत्ती आहे. मनोरंजनासाठी मानवाने संगीताचा स्वीकार केला व यातूनच लोकगीतांची निर्मिती झाली. लोकगीताची व्याख्या आपल्याला पुढीलप्रमाणे करता येईल.

‘लोकांनी लोकांसाठी लोकभाषेतून गायलेले गीत म्हणजे लोकगीत.’ लोकगीतांचे जतन मौखिक स्वरूपात केले जाते व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केले जाते. लोकगीतांमध्ये सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, राजकीय, आर्थिक, व्यावसायिक व सांस्कृतिक परिस्थितीची छाप पडलेली दिसून येते. लोकगीतांमधून त्या त्या प्रदेशाच्या लोकजीवनाची, इतिहासाची, संस्कृतीची ओळख होते. म्हणूनच लोकगीताला लोकजीवनाचा व लोकसंस्कृतीचा आरसा असेही म्हणता येईल. लोकसंगीतात शास्त्रीय संगीताचे बीज दडलेले आहे.

महाराष्ट्रात लोकगीतांच्या प्रकारांमध्ये गोंधळ, ओवी, भोंडल्याची गाणी, भूलाबाईची (भुलईची) गाणी, मुहूर्ताची गाणी, कोळी गीते, शेतकरी गीते असे काव्य प्रकार येतात.

महाराष्ट्रात लोकगीतांमधूनच वासुदेवाची गाणी, लावणी, पोवाडा, भारूड हे गीतप्रकारही विकसित झाले

आहेत. सामाजिक जनजागृतीसाठी काही वेळा भारूड, पोवाडा, कीर्तन यांतून अंधश्रद्धा निर्मूलन, साक्षरता आणि कुटुंब नियोजन याविषयीची माहिती प्रसारित केली जाते.

त्यामुळे अशी लोकगीते समाज प्रबोधनाचे कार्यही करतात.

आपणांस माहीत आहे का ?

ओळख भारतीय शास्त्रीय संगीताची.

भारतीय संगीताची व्याख्या करतानाच गायन, वादन आणि नृत्य हे तिन्ही मिळून संगीत होते असे म्हटलेले आहे. भरतमुनींच्या काळापासूनच इ. स. पू. चारशे पाचशे वर्षांपासून ही व्याख्या शास्त्रकारांनी मान्य केलेली आहे, आणि नाट्य हा नृत्याचाच भाग मानला गेला आहे.

संगीत ही कला समाजाशी अनेक स्तरांवरून संबंधित आहे. समाजात होणारे बदल, माणसांची राहणी आणि राहणीमान, समाजात प्रसृत होणारे आधुनिक किंवा सनातनी विचार इत्यादीमुळे संगीतही बदलत गेले आहे. प्रत्येक कलेची आपली अशी खास परंपरा असते. कसोशीने कमी अधिकपणे पाळण्याचे नियम वा दंडक घालून दिलेले असतात.

एकंदरीत कंठ आणि वाद्यसंगीतात जवळपास पन्नास पेक्षाही अधिक प्रकारांची मोजदाद करता येते. तरी देखील मैफिलींमध्ये सादर करण्यायोग्य प्रकारांचा विचार केल्यावर त्यांची संख्या कमी होते. सामवेदापासून सुरू झालेले गायन भरतनाट्यशास्त्राच्या काळापर्यंत जाती गायन करीत होते. शास्त्रीय गायनातील राग गायन कल्पना बृहद्देशीच्या सातव्या शतकातील ग्रंथात प्रथमतः उल्लेखित झालेली दिसते. भरताच्या काळाचे जाती गायन रागापर्यंत परिवर्तित होत गेले. शास्त्रीय गायनाच्या काळाच्या पहिल्या टप्प्यात जातीगायनाचे परिवर्तन विकास रागागायनापर्यंत येऊन पोहोचले.

शास्त्रीय संगीताचा विकास

सामवेद (जातिगायन)

भरताचे नाट्यशास्त्र काळ

बृहद्देशीकाळ (७ वे शतक)

पं.शारंगदेव (काळ) - गीती गायन

गोपाल नायकाचा काळ

(पर्शियन संगीताशी संकर करून नवीन संगीत प्रचारात आणले नवीन राग प्रचारात आणले)

अकबर काळ (संगीताचे सुवर्णयुग)

(हरिदास स्वामी, तानसेन, बैजू, सूरदास, गोपाल इ. गायक) धृपद शैली रूजली, मात्र ख्याल गायन सुरू झालेले नव्हते.

सदारंग-अदारंग

ख्यालगायकी लोकप्रिय केली. आजही त्यांच्या रचना गायल्या जात आहेत.

बाळकृष्ण बुवा इचलकरंजीकर

(महाराष्ट्रात सर्वप्रथम ख्यालगायन आणणारे) ख्यालगायनासोबतच धृपद, तराणा, टप्पा, धमार इत्यादी प्रकारांतही निपुणता मिळवली.

१८ व्या शतकाच्या अखेरीस शास्त्रीय संगीतात आमूलाग्र बदल झाला. ख्यालगायन शैलीने धृपदगायन शैलीचे उच्चाटन केले.

१९ वे शतकात धृपदाच्या साचेबंद गायकीला कंटाळलेल्या संगीत रसिकांनी ख्यालाचे जंगी स्वागत केले.

प्रबंध : धृपद, धमार ही गायन शैली प्रचारात येण्यापूर्वी हा गीतप्रकार प्रचारात होता. प्रबंध याचा अर्थ स्वर तालयुक्त रचना असा मानला जातो.

धृपद : धृपद या शब्दाचा शब्दशः अर्थ पक्के, स्थिर आणि कडवे, स्थळ किंवा जागा असा होतो. धृपद या संज्ञेचा अर्थ काव्यात आणि पद्यशास्त्रात गीताचे धृपद असाही अर्थ होतो. भारतीय संगीतात ख्यालगायकी प्रचार पावण्यापूर्वी भारतीय संगीत धृपद-धमार गायकीत समावलेले होते. धृपदाचे काव्य वीर, शृंगार, शांत रसाला पोषक होते. मर्दानी आवाजात जोरदार पद्धतीने गायन होई.

बैजूबावरा, गोपाल नायक, तानसेनासारखे आख्यायिकांचे नायक धृपदाचे मुख्य गायक होते. ग्वाल्हेरचा राजा मानसिंग, स्वामी हरिदास यांचीही नावे धृपद गायक म्हणून घेतली जातात.

धृपद गायनात चौताल, सूलफाक्ता, झपताल, ब्रम्हताल, रुद्रताल वापरतात. तालासाठी पखवाज हे वाद्य वापरतात. धृपदात ताना नसतात. अस्ताई, अंतरा, संचारी, आभोग हे चार भाग असतात. भारतीय संगीतात गेले १५० ते २०० वर्षांत ख्याल गायकी प्रचारात पावली. आज रागसंगीताचे गायन ख्यालगायन शैलीने व्यापून टाकले आहे.

धमार : धृपदानंतर सादर होणाऱ्या एका कंठसंगीत प्रकाराचे नाव आहे. अंगभूत द्रुत चलन असलेल्या धमार तालात, १४ मात्रांमध्ये, पखावज वाद्यावर सादर होणाऱ्या या गीतप्रकाराची गायनाची पद्धती धृपदासारखीच असते. मात्र धृपदाइतके गंभीर नसते. धमाराचे काव्य शृंगाररस पोषक असते. लयीचे विविध प्रकार व बोलतानांच्या अंगाने गायन यांचे वैशिष्ट्य होय.

सादरा : दहा मात्रांच्या झपतालात सादर होणारे धृपद असेच या गीत प्रकाराचे वर्णन होय.

लंगडा धृपद : नावात सुचवल्याप्रमाणे या गीतप्रकारात धृपदाला पंगू केलेले असते. धृपदाचा ताठरपणा आणि ख्यालाचा लवचीकपणा याच्या मधला गीतप्रकार म्हणजे हे संगीत होय.

ख्याल : साधारणत १५व्या शतकात जौनपूरच्या बादशहा सुलतान हुसेन शर्की याने ख्यालगायकी प्रथम प्रचारात आणली. आपल्या कल्पनेप्रमाणे रागनियमांचे पालन करून विविध आलाप-तानांचा विस्तार करतांना एकताल झुमरा, त्रिताल, आडाचौताल इत्यादी तालांत ख्यालगायन केले जाते. ख्याल दोन प्रकारचे असतात. (१) विलंबित लयीत जे ख्याल गायले जातात, त्यांना विलंबित ख्याल असे म्हणतात. (२) जे द्रुतलयीत गायले जातात त्यांना छोटाख्याल असे म्हणतात.

ख्याल नुमा : पर्शियन भाषेत नुमा म्हणजे च्याप्रमाणे. अर्थातच ख्यालनुमा म्हणजे ख्याल प्रमाणे ख्यालातील अर्थपूर्ण शब्दांची जागा ज्यात अर्थहीन ध्वनीनी घेतलेली असते. अशा रचनांचा निर्देश या संगीत प्रकाराने होतो.

तराणा : अमीर खुसरो (इ.स. १२५३-१३२५) यांनी फारसी रुबाई आणि अर्थहीन ध्वनी यांची सांगड घालून तराणा सिद्ध केला. तराणा मुख्यत : अर्थहीन ध्वनीवर अवलंबून राहाणारा कंठसंगीताचा एक महत्त्वाचा प्रकार होय.

त्रिवट : अर्थहीन शब्द/ध्वनी वापरून सिद्ध होणारा आणखी एक संगीत प्रकार म्हणजे त्रिवट होय. याची रचना राग व तालात असून शब्दांऐवजी यात पखवाजाच्या बोलांची योजना केलेली असते. रचनेची द्रुतलय व पखवाज, पटहाचे दणदणीत बोलामुळे विशेष प्रभाव पडतो.

रास : राग व ताल यांत रचना बांधताना ज्यात कथक नृत्यातील बोलांचा वापर केलेला असतो, त्या संगीत प्रकारास रास म्हणतात.

चतरंग : ख्याल, तराणा, सरगम व त्रिवट अशी चार अंगे ज्या गीतात समाविष्ट असतात. त्याला चतरंग म्हणतात. पहिल्या भागात गीत, दुसऱ्या भागात तराण्याचे बोल, तिसऱ्या भागात रागाची सरगम आणि चौथ्या भागात मृदंगाचे बोल असतात. चतरंग ख्यालाप्रमाणे गातात. परंतु यात ताना नसतात.

सरगम : एखाद्या विशिष्ट रागात वापरल्या जाणाऱ्या स्वरांची संक्षिप्त नावे, सा रे ग म च्या साहाय्याने केलेली संगीत रचना म्हणजे सरगमगीत होय.

अष्टपदी : मध्ययुगात बंगालमधील जयदेवाने क्रांतिकारी नृत्य नाट्य रचले. आठ ओळी असल्याने अष्टपदी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गीतगोविंदाची बांधणी झाली होती. ग्वाल्हेरच्या गायकांनी १९ व्या शतकात कंठसंगीत प्रकार म्हणून पुन्हा प्रचारात आणले. जयदेवाचे लालित्यपूर्ण कवित्व आणि शिष्टसंमत पण परम कोटीचा शृंगार हे या प्रकाराचे वैशिष्ट्य होय. विशिष्ट ताल व राग वापरून या बंदिशी तयार झाल्या.

या प्रकरणात हिंदुस्थानी संगीताची घडण, संगीत प्रकाराच्या तपशीलवार विवेचनातून शास्त्रीय संगीताची थोडक्यात ओळख झाली असेल.

प्र.१ खालील गीतप्रकारांविषयी सविस्तर लिहा.

१) धृपद २) ख्याल गायन शैली

प्र.२ स्पष्ट करा – अकबराच्या काळास संगीताचे सुवर्णयुग म्हणून का संबोधले जाते?

प्र.३ भजने ही कोणकोणत्या शैलींमध्ये गायली जातात?

प्र.४ निर्गुणी भजन कोणत्या प्रदेशात गायले जाते?

प्र.५ भजनासाठी उपयुक्त वाद्ये आणि तालांची नावे लिहा.

प्र.६ महाराष्ट्रामध्ये भावगीत हे नाव कोणत्या मंडळाने दिले आहे?

प्र.७ कोणत्याही एका भावगीत गायक किंवा गायिकेची माहिती तुमच्या शब्दांत लिहा.

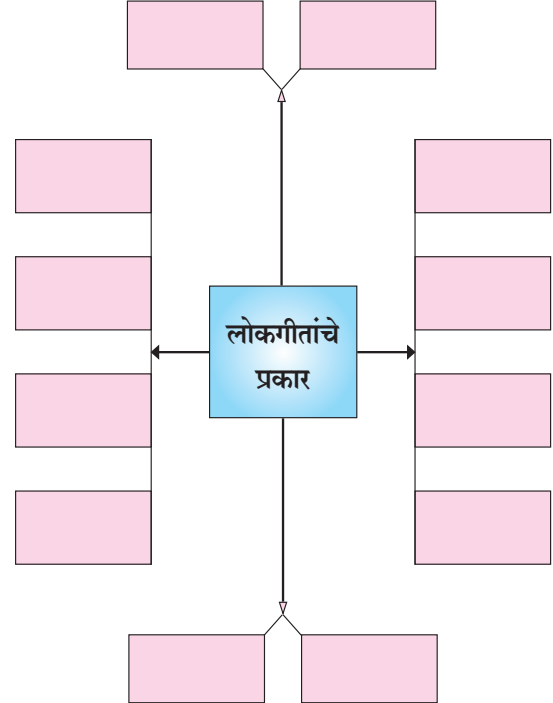
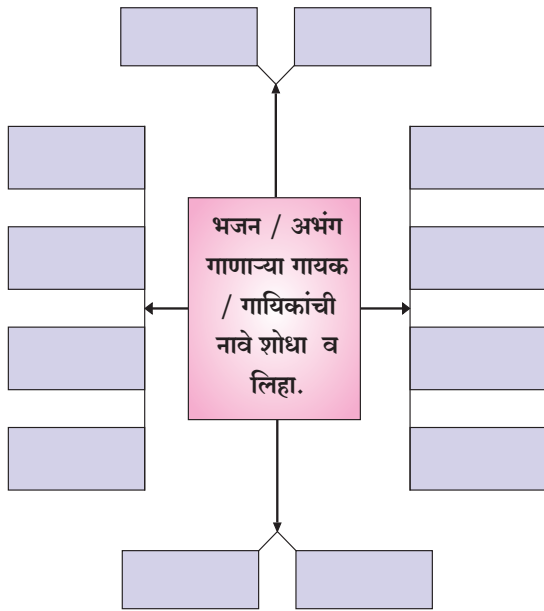
प्र.८ भावगीतामध्ये कोणकोणते घटक महत्त्वाचे असतात?

प्र.९ एखाद्या विशिष्ट भावनेवर आधारित भावगीतांचे संकलन करा. उदाहरणार्थ – वात्सल्य, शौर्य, देशप्रेम.

प्र.१० लोकगीत म्हणजे काय? महाराष्ट्रातील लोकगीतांची उदाहरणे द्या.

प्र.११ लोकगीतांतील तुम्हांला आवडणाऱ्या एखाद्या गीतप्रकारावर सविस्तर माहिती लिहा.

प्र.१३ खालील आकृतिबंध पूर्ण करा.

उपक्रम

- पाच भावगीते ऐकून त्यांच्या काव्यरचना उपक्रम वहीत लिहा.